

مبنا و ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه: یک بررسی تطبیقی

ابوالقاسم یعقوبی^{۱*}، اکبر عروتی موفق^۲، آرزو دلفان بیرانوند^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۵

(ص از ۱ تا ۲۱)

چکیده

این پژوهش، با هدف بررسی مبنا و ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه و بررسی تطبیقی آن با مبنا و نظریه هوش اخلاقی بوربا انجام شد. پژوهش حاضر در چارچوب رویکرد کیفی انجام شده است. داده‌ها شامل نهج البلاغه بود که بر این اساس از طریق نمونه‌گیری هدفمند بخش‌هایی از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه جهت بررسی مؤلفه‌های هوش اخلاقی انتخاب شدند. به این منظور متن نهج البلاغه با روش تحلیل محتوا با استفاده از سه فرایند پیاده‌سازی، کدگذاری باز و کدگذاری انتخابی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که ابعاد هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج البلاغه شامل بعد شناختی (تأملی، دانش / عقل)، بعد معنوی (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان)، بعد اجتماعی (روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف / عدالت) و بعد عاطفی (مهربانی، احترام، همدلی، بردباری / صبر، مسؤلیت‌پذیری و گشاده‌رویی) است و مبناي هوش اخلاقی شامل خدامحوری و در مرحله بعدی آن انسان‌محوری می‌باشد. درحالی‌که مبناي هوش اخلاقی از دیدگاه بوربا انسان‌محوری است؛ بنابراین می‌توان بیان کرد که براساس فرهنگ نهج البلاغه تعادل بین ابعاد هوش اخلاقی با مبناي خدامحوری و انسان‌محوری برای رفتار اخلاقی ضرورت دارد.

کلید واژه‌ها: اخلاق، هوش اخلاقی، نهج البلاغه، امام علی (ع)، نظریه هوش اخلاقی بوربا.

۱. استاد گروه روانشناسی دانشگاه بوعلی سینا

۲. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه بوعلی سینا

۳. دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی دانشگاه بوعلی سینا

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

با توجه به اهمیت اخلاق در حوزه‌های فردی و اجتماعی در طول زمان‌های مختلف، پژوهشگران به بررسی اخلاق به‌عنوان یک موضوع علمی و فلسفی پرداخته‌اند (یوسفی و حشمتی، ۱۳۹۴: ۶۶). اخلاق از واژه‌ی خلق گرفته شده و به معنای خوی‌هاست (آهنگری، ۱۳۸۶: ۱۱). از این رو به دانش بررسی و ارزش‌گذاری بر خوی‌ها و رفتارهای آدمی علم اخلاق گفته می‌شود (فرهود، ۱۳۸۶: ۱). در اغلب موارد دو مفهوم Moral و Ethics به‌جای یکدیگر به‌کار برده می‌شوند (وایتمر، ۲۰۱۰: ۶۳)؛ اما بین این دو مفهوم تمایز وجود دارد. در فرهنگ لغت، Ethics یک شاخه از فلسفه است که با ارزش‌های اخلاقی و مجموعه‌ای از باورها سروکار دارد و بر تفاوت بین درست و نادرست متمرکز است و Moral به توصیف افراد یا گروه‌هایی که رفتار آن‌ها اخلاقی، مناسب و شایسته است اشاره می‌کند. به‌عبارت‌دیگر، در روانشناسی واژه Moral به معنای خلق‌و‌خو که منشأ جسمانی و یادگیری است، می‌باشد. درحالی‌که Ethic یک سری قوانین و قواعد حاکم بر رفتار را شامل می‌شود، یعنی رفتاری که جنبه اجتماعی پیدا کرده و در ارتباط با فرد دیگری است و با وجدان یا قسمت اخلاقی شخصیت سروکار دارد (ثقه‌الاسلام، رضایی، امیدوار، خوشکار، موسوی، ۱۳۸۷: ۱۴۴). معنای دیگر اخلاق، دانش درباره خوب و بد است و خوب و بد مفاهیم محوری در مسائل اخلاقی هستند.

کاتوزیان (۱۳۸۶: ۸۵) بیان می‌کند که اخلاق مجموعه قواعدی که لازمه نیکوکاری و رسیدن به کمال است؛ یعنی به‌وسیله اخلاق ما معیاری به دست می‌آوریم که چه کاری خوب و چه کاری بد است. مارکوا (ثابت، دلاور، پاشاشریفی، خوش‌نویسان، ۱۳۹۴: ۲۷) بیان می‌کند که اخلاق تا حد زیادی ماهیت رابطه بین فرد و جامعه را تعیین می‌کند. اخلاق‌مندی به‌عنوان سرمایه‌ای راهبردی برای مجموعه‌های افراد مطرح است و پیش‌شرط یک زندگی اجتماعی کارآمد را فراهم می‌سازد (بهرامی، اصمی، فاتح پناه، دهقانی تفتی، احمدی تهرانی، ۲۰۱۲: ۸۲). یکی از مسائلی که امروزه در حوزه اخلاق موردتوجه قرار گرفته است، هوش اخلاقی می‌باشد. هوش اخلاقی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هوش، معیاری برای عملکرد درست فراهم کرده و می‌تواند به‌عنوان یکی از پیش‌بینی‌کننده‌های رفتار اخلاقی در نظر گرفته شود (رتنبرگ^۱، ۲۰۰۳: نقل از تاجیکی و وارث، ۱۳۹۶: ۲). هوش اخلاقی^۲، هوش حیاتی برای همه انسان‌ها است به آن دلیل که هوش اخلاقی دیگر اشکال هوش را در انجام امور ارزشمند هدایت می‌کند (بتستون^۳، ۲۰۰۳: نقل از یوسفی و حشمتی، ۱۳۹۴: ۶۶) و ترکیبی از دانش، تمایل و اراده را در بر می‌گیرد به‌نحوی که ما براساس آن فکر، احساس و عمل می‌کنیم (فلایت و هامان^۴، ۲۰۱۳: ۱۳). این مفهوم ابتدا توسط بوربا مطرح و موردتوجه قرار گرفت. از نظر بوربا^۵ (۲۰۰۵)، هوش اخلاقی را می‌توان ظرفیت و توانایی درک و فهم

1. Rattenborg
 2. Moral Intelligence
 3. Batstone
 4. Flite, Harman
 5. Borba

درست از نادرست و برخورداری از باورها، اعتقادات اخلاقی قوی و عمیق و بروز رفتاری شایسته در نظر گرفت. بر این اساس، هوش اخلاقی شامل هفت مؤلفه‌ی همدلی^۱ (همدردی با مردم و درک نگرانی‌های آنان)، وجدان^۲ (شناخت راه درست و محترمانه رفتار کردن و عمل کردن مطابق با آن)، خودکنترلی^۳ (خویشتن‌داری: مهار کردن افکار و اعمال خود)، احترام^۴ (ارزش قائل شدن برای دیگران و رفتار کردن به شیوه محترمانه و با ملاحظه)، مهربانی^۵ (توجه نشان دادن به رفاه و احساسات دیگران)، تحمل^۶ (بردباری: احترام گذاشتن به حقوق همه‌ی مردم حتی آن‌هایی که باورها و رفتارشان با ما فرق دارد) و انصاف^۷ (عادلانگی و منطقی رفتار کردن، صعه صدر و غیر مغرضانه رفتار کردن) می‌باشد. بوربا رشد هوش اخلاقی شامل ۱- توانایی تشخیص درست از نادرست، ۲- ایجاد و حفظ اعتقادات اخلاقی و ۳- تمایل به عمل کردن براساس اعتقادات (میرکمالی، واعظی، تبار، ۲۰۱۴: ۹۵) بیان می‌کند. در این راستا نیک و کیل (کلرکن^۸، ۲۰۰۹: ۶۶) بیان می‌کنند که هوش اخلاقی^۴ عامل درستکاری (هماهنگی بین فکر و عمل و حقیقت‌گویی در همه زمان‌ها)، مسئولیت‌پذیری (پذیرش پیامدهای رفتاری خود)، دلسوزی (توجه به دیگران) و بخشش (آگاهی از اشتباهات و عیب‌های خود و دیگران و بخشش خود و دیگران) را در برمی‌گیرد. مارتین و اسلوان^۹ (۲۰۰۸: ۳۸) هوش اخلاقی را بیانگر اعتقاد عمیق به آموزه‌ها و ارزش‌هایی می‌دانند که همه افکار و فعالیت‌های فرد را هدایت و جهت‌دهی می‌کند.

۱-۱. بیان مسئله

از آنجا که نهج‌البلاغه دارای نکته‌های اخلاقی بسیار مهمی است که پرداختن به آن‌ها و انجام پژوهش‌های گسترده در این زمینه می‌تواند راهکارهای مفیدی برای رفتارهای فردی و اجتماعی در جامعه ارائه دهد. برای نمونه، در خطبه ۱۹۸، امام علی(ع) در مورد ارزش پرهیزگاری بیان می‌کند که «همانا تقوا و ترس از خدا، داروی بیماری‌های دل‌ها، روشنایی قلب‌ها و درمان دردهای بدن‌ها، مرهم زخم جان‌ها، پاک‌کننده پلیدی‌های ارواح و روشنایی‌بخش تاریکی چشم‌ها و امنیت در ناآرامی‌ها و روشن‌کننده تاریکی‌های شماسست» و همچنین در حکمت ۴۱۰، بیان شده است که تقوا در رأس همه ارزش‌های اخلاقی قرار دارد. در مورد عدل و بخشش، امام علی(ع) در حکمت ۴۳۷، بیان می‌کند که «عدالت هر چیزی را در جای خود می‌نهد، درحالی‌که بخشش آن را از جای خود خارج می‌سازد. عدالت تدبیر عمومی مردم است، درحالی‌که بخشش گروه خاصی را شامل است، پس عدالت شریف‌تر و برتر است»؛ بنابراین با شناخت و آموزش این ارزش‌های اخلاقی در نهج‌البلاغه مانند تقوا و عدالت می‌توان بسیاری از مسائل

1. Empathy
2. Conscience
3. Self-control
4. Respect
5. Kindness
6. Tolerance
7. Fairness
8. Clarken, H
9. Martin, Sloan

روانی (اضطراب) و اجتماعی (حقوق شهروندی) را کنترل کرد. چرا که افراد قادر به یادگیری اصول اخلاقی هستند. پس پرداختن به هوش اخلاقی به‌عنوان یکی از اصول اخلاقی مطرح شده در نهج‌البلاغه اهمیت دارد؛ زیرا هوش اخلاقی مانند یک راهنما برای رفتار و اعمال انسان عمل کرده و او را یاری می‌کند که اعمال هوشمندانه و بهینه‌ای داشته باشد (بلینگ^۱، ۲۰۱۲: ۳۵) و از طرفی مبنا و اساس هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام علی(ع) و دیگر نظریه‌پردازان در زمینه هوش اخلاقی مانند بوربا موردبررسی قرار نگرفته است، درحالی‌که پیش‌فرض‌ها و جهت‌گیری‌های کلی نظریه‌ها نقش و تأثیر بسیاری بر راهکارهایی که در جهت رشد و شکوفایی انسان به‌سوی کمال مطرح می‌شوند دارد. همچنین به نظر می‌رسد که نظریه هوش اخلاقی چیزی بیش از مؤلفه‌هایی مطرح شده از سوی نظریه‌پردازان مانند بوربا، لینک و کیل باشد؛ بنابراین، این پژوهش به دنبال دستیابی به این مفهوم است که هوش اخلاقی از نظر امام علی(ع) چه تعریفی و چه مؤلفه‌های دارد. در راستای این مسأله سؤال ما در پژوهش این است که مبنا و اساس هوش اخلاقی از نظر امام علی براساس نهج‌البلاغه در مقایسه با نظریه‌ی هوش اخلاقی بوربا چیست؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

کلارکن (۲۰۰۹: ۱) در پژوهشی با عنوان «هوش اخلاقی در مدارس» به این نتیجه رسید که هوش اخلاقی رهبران آموزشی و معلمان در مدارس، ایجاد صفت‌هایی همچون احترام، علاقه‌مندی و ایجاد کیفیت در دانش‌آموزان را تقویت می‌کند. انصاری شهیدی، تات، بدری‌زاده، ملکی (۱۳۹۷: ۴۸) در پژوهشی با عنوان «نقش هوش اخلاقی و ارزش حرفه‌ای در پیش‌بینی تاب‌آوری پرستاران» بیان کردند که افراد با هوش اخلاقی بالا از تاب‌آوری بیشتری برخوردارند. در پژوهشی خادمی، قاسمیان، حسن‌زاده (۲۰۱۴: ۴۸۱) نشان دادند که رابطه مثبت و معناداری میان تاب‌آوری روانی و هوش اخلاقی با سلامت روانی وجود دارد. نگاموک^۲ (۲۰۱۱: ۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی ۸ مؤلفه اساسی هوش اخلاقی در میان دانشجویان کارشناسی تایلندی»، ویژگی اخلاقی دانشجویان را به ترتیب شامل ادب، سخاوت، صداقت، وحدت، پاکیزگی، انضباط، سعی و کوشش و صرفه‌جویی گزارش کردند.

پژوهش فریدونی، دهقانی، شیخ‌زاده (۱۳۹۲: ۸۵۴) با عنوان «بررسی رابطه بین سطح هوش اخلاقی اعضای هیأت علمی دانشگاه ارومیه با شیوه تدریس آنان در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱» نشان داد که بین ابعاد هوش اخلاقی (درستکاری، مسئولیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش) با نوع سبک تدریس اعضای هیأت علمی دانشگاه ارومیه رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. دی نورسیا^۳ (۲۰۱۱: ۲۰۱۱) نقل از پورجمشیدی و بهشتی‌راد، (۱۳۹۴: ۵۸) در پژوهشی با عنوان «دیدگاه داروین در مورد هوش اخلاقی» بیان کرد که نیات خوب، ایجاد حق انتخاب و انجام عمل انتخاب‌شده، نتایج مثبت و خوب برای فعالیت‌ها از جمله عوامل

1. Baling
2. Ngammuk
3. Di norcia

تأثیرگذار بر هوش اخلاقی است. نتایج پژوهش خالقی و چناری (۱۳۹۴: ۵۵) با عنوان «رابطه هوش اخلاقی با نوع دوستی» نشان داد که بین بیش تر مؤلفه های هوش اخلاقی با نوع دوستی دانشجویان رابطه معنادار وجود دارد. ثابت، فیلی، پویا، مجیدی (۱۳۹۶: ۱) در پژوهش خود با عنوان «ارائه مدل پیش بین رعایت اخلاق پژوهش در بین دانشجویان» بیان کردند که از بین متغیرهای تحقیق به ترتیب متغیرهای وجدانی بودن، شدت تنبیه ادراک شده، آموزش اخلاق پژوهش و نگرش مذهبی بیشترین اثر را بر رعایت اخلاق پژوهش داشته اند. یوسفی و حشمتی (۱۳۹۴: ۶۵) در پژوهشی با عنوان «هوش اخلاقی و جایگاه این مفهوم در حرفه پرستاری» بیان کردند که شناسایی هوش اخلاقی یک تحول و نیاز اساسی در پرستاری محسوب می شود. زیرا تبدیل به یک پرستار خوب شدن تنها وابسته به دانش نظری و مهارت های بالینی نیست بلکه رشد تجارب اخلاقی در به کارگیری این دانش و مسئولیت پذیری اخلاقی لازم و ضروری است. در پژوهش رحیمی، مدنی، محمدیان (۱۳۹۴: ۱۰۱) با عنوان «بررسی رابطه بین هوش اخلاقی و سرمایه اجتماعی با مسئولیت پذیری دانشجویان (مورد مطالعه: دانشگاه کاشان)» نشان داده شد که بین هوش اخلاقی و سرمایه اجتماعی با مسئولیت پذیری دانشجویان رابطه مثبت و معنادار وجود دارد.

در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی نظریه هوش اخلاقی حضرت علی (ع) در نهج البلاغه با نظریه فضیلت های اخلاقی مشترک ادیان (دالسگارد، پیترسون و سلیگمن) و اصول هوش اخلاقی (لینک و کیل)» نشان داده شد که در نظریه هوش اخلاقی حضرت علی (ع)، سه بعد الهی، درون فردی و برون فردی مشاهده می شود. مؤلفه های هوش اخلاقی در بعد الهی شامل: تقوای الهی، عدم دنیاگرایی، یقین، اخلاص و سپاسگزاری؛ در بعد درون فردی شامل: خردورزی، تواضع و فروتنی، عفت و حیا، صداقت، صبر و شکیبایی و در بعد برون فردی شامل: محبت و احترام، همدلی، عدالت و انصاف، ایثار و از خودگذشتگی، بخشش و وفای به عهد هستند (شعبانلو، بهروزی، شهنی بیلاق، صفایی مقدم، ۱۳۹۷: ۲۸). مختاری پور و سیادت (۱۳۸۸: ۹۷) در پژوهش خود با عنوان «بررسی مقایسه ای ابعاد هوش اخلاقی از دیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و ائمه معصومین»، اصول هوش اخلاقی را هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی، انصاف گزارش کردند. همچنین نشان دادند که از بین چهار اصل هوش اخلاقی مطرح شده توسط لینک و کیل (۲۰۰۵)، سه اصل درست کاری، مسئولیت پذیری و بخشش بیش تر مورد توجه است. ارشاد حسینی، میر دری کوندی، احمدی (۱۳۹۴: ۸) در پژوهشی با عنوان «ساخت آزمون هوش براساس منابع اسلامی» نشان دادند که پرسشنامه تهیه شده از اعتبار و روایی بالایی برخوردار است. فراهانی و اشرفی (۱۳۹۳: ۶۷). بیان کردند که اصول اخلاقی مطرح در نهج البلاغه شامل اصل احترام، اصل آزادی، اصل انصاف، اصل وفای به عهد، اصل امانت، اصل صداقت، اصل مسئولیت پذیری، اصل نقدی و انتقاد پذیری، اصل مدارا و سعه صدر، اصل قانون مداری، اصل اعتدال و اصل رازداری می باشد. قنبری و کریمی (۱۳۹۵: ۹۹) در پژوهشی با عنوان «مؤلفه های هوش معنوی در نهج البلاغه» بیان کردند که مؤلفه های هوش معنوی در نهج البلاغه براساس گفته های امام علی (ع) شامل خودآگاهی، خودانگیختگی، ارزش محوری و چشم انداز

محوری، کل‌نگری، دگرخواهی، استقبال از تفاوت‌ها، استقلال رأی، تواضع و فروتنی، تمایل به طرح چراهای بنیادی، توانایی تغییر چارچوب‌های ذهنی، استفاده مثبت از مشکلات و چالش‌ها و احساس رسالت می‌باشد. فرهادی‌نژاد و خانی (۱۳۹۷: ۵۱) در پژوهش خود با عنوان «مطالعه مؤلفه‌های هوش اخلاقی در پرتو اندیشه‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه»، مؤلفه‌های هوش اخلاقی را داشتن معنا در زندگی، آخرت‌اندیشی و باور به نظارت مستمر الهی برشمردند. اسماعیلی و یزدانی (۱۳۹۶: ۱۴۹) در پژوهشی با عنوان «مطالعه تطبیقی فضایل اخلاقی شش‌گانه» در روانشناسی مثبت و نهج‌البلاغه» نشان دادند که مهم‌ترین تشابه در بین دو دیدگاه عبارت است از جامع‌نگری در مورد فضایل اخلاقی و مهم‌ترین تفاوت این است که نگرش روانشناسی مثبت انسان‌محور است و به بهزیستی فردی و اجتماعی توجه می‌کند، اما نگرش نهج‌البلاغه، خدامحور است و به تعالی روح و ارتباط با خدا و فضایل اخلاقی توجه می‌کند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

در فرهنگ نهج‌البلاغه، اخلاق به‌عنوان مفهومی بسیار ارزشمند موردتوجه است. چرا که نهج‌البلاغه به‌عنوان دومین کتاب مهم شیعه که یکی از امتیازات آن، جامعیت و کلیت است، همواره به اخلاق و اخلاقیات توجه داشته است (فراهانی و اشرفی، ۱۳۹۳: ۷۰). همچنین، امام علی(ع) در نهج‌البلاغه یکی از اهداف بنیادی دین را رویکرد اخلاقی و فضیلت‌محور در تدبیر امور و اداره ارکان مختلف زندگی می‌داند (جعفری، ۱۳۶۰: ۱۲۶) بر این اساس، یکی از شیوه‌های بدیع نهج‌البلاغه در دعوت انسان‌ها به ارزش‌های اخلاقی و انسانی و بازداشتن آن‌ها از زشتی‌ها، به تصویر کشیدن فضایل و ردایل اخلاقی، در صحنه‌هایی زنده و گویا است (محمد قاسمی، ۱۳۸۷؛ نقل از محقق و صحابت انور، ۱۳۹۵: ۱۶). در واقع نهج‌البلاغه غنی‌ترین منبعی است که از فصاحت و بلاغت بالایی برخوردار بوده و مملو از اخلاقیات جهان‌شمول و اصول هوش اخلاقی است (شعبانلو، بهروزی، شهنی بیلاق، صفایی مقدم، ۱۳۹۷: ۵۵۰). برای نمونه، از نظر امام علی(ع) تمام خردورزی در بردباری است. براین اساس، خرد نماد هوش و فرهیختگی و بردباری نشانه‌ای از اخلاق و فرزانه‌گی در نظر گرفته می‌شود. ازاین‌رو مفهوم هوش اخلاقی در وسیع‌ترین و عمیق‌ترین مفهوم خود نمایان است (همان). امام علی(ع) با بیان فضایل اخلاقی مسیر هدایت جامعه بشری به سوی کمال را مطرح کرده است به‌نحوی که ملاک نهایی اخلاق در نهج‌البلاغه، رضایت الهی معرفی شده است و رعایت حقوق افراد و تبیین حقوق و اجرای آن از وظایف حکومت در زمامداری حضرت علی(ع) محسوب می‌شود که به اقدام آن توصیه کرده‌اند. با بررسی مؤلفه‌های الگوی رفتار قاطعانه که پنج اصل پرهیز از برخورد هیجانی، صداقت، صراحت، احترام، آزادی می‌باشند، الگوی رفتاری سازنده و اثربخش در سیره عملی و نظری حضرت علی(ع) در نهج‌البلاغه مشاهده می‌شود (ماهینی، ۱۳۸۶؛ نقل از فراهانی و اشرفی، ۱۳۹۳: ۷۱). همچنین تأثیر نهج‌البلاغه در تکوین و تکامل تمدن و فرهنگ اسلامی و اهمیت آن در ترویج اخلاق بر مبنای اسلام آشکار است (فراهانی و اشرفی، ۱۳۹۳: ۷۱). براین اساس استخراج ارزش‌های اخلاقی (برای نمونه مؤلفه‌های هوش اخلاقی) در نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع اخلاق در دین مبین اسلام و آموزش آن‌ها به‌ویژه در (مدرسه‌ها و دانشگاه‌ها) ضرورت دارد

چرا که براساس دیدگاه امام علی(ع) پیشرفت یک جامعه در گرو هنجارها و ارزش‌های اخلاقی است و سقوط یک جامعه به خاطر نادیده گرفتن این ارزش‌هاست. برای نمونه در نهج‌البلاغه تحلیل دیدگاه امام علی(ع) در مورد سقوط جامعه به نبود مؤلفه‌های اخلاقی اشاره دارد (جعفری، ۱۳۶۰: ۱۲۶).

۲. روش پژوهش

در پژوهش حاضر براساس رویکرد کیفی با روش تحلیل محتوا به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد. برای تحلیل متن خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها از روش تحلیل محتوای آشکار استفاده شده است. داده‌های موردنظر شامل نهج‌البلاغه بود و روش نمونه‌گیری از نوع هدفمند بود. در نمونه‌گیری هدفمند در پژوهش‌های کیفی مانند تحلیل محتوای متون، بر طبق هدفی (برای نمونه، هوش اخلاقی) که در ذهن داریم بخش‌های از متون و کتاب‌ها را که با هدف موردنظر ارتباط دارند انتخاب می‌کنیم. چرا که نمونه‌گیری هدفمند براساس معیارها و ملاک‌های موردنظر پژوهشگر جهت پاسخگویی به سؤال پژوهش صورت می‌گیرد (آنگ بازی و کالینز، ۲۰۰۷). همچنین این روش از اتلاف وقت جلوگیری می‌کند. از طرفی چون نهج‌البلاغه شامل ۲۴۱ خطبه، ۷۹ نامه و ۴۸۰ حکمت می‌باشد که به موضوعات مختلف می‌پردازد و هدف‌های مختلف را پوشش می‌دهد، بررسی و استنتاج تمام موارد مطرح شده در آن به زمان زیادی نیاز است و خارج از محدوده و زمان پژوهشگر است، بنابراین از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. از این رو، بخش‌هایی از خطبه‌ها (۲۳۰، ۲۳۹، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۱، ۱۹۳، ۲۱۳، ۲۱۴)، نامه‌ها (۱۴، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۵، ۲۷، ۳۱، ۴۷، ۵۰، ۵۱، ۵۳، ۵۶، ۵۹، ۷۶، ۷۹) و حکمت‌های (۴، ۵، ۶، ۷، ۱۰، ۱۱، ۲۴، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۸، ۴۰، ۴۳، ۴۷، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۶۸، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۲، ۱۰۱، ۱۰۳، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۵، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۹، ۲۶۴، ۲۶۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۸، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۴۰، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۵۲، ۳۶۵، ۳۷۱، ۴۱۱، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۸، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۳۸، ۴۳۵، ۴۳۹، ۴۴۹، ۴۶۰، ۴۶۵، ۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۴) نهج‌البلاغه که در رابطه با هدف موردنظر (نظریه هوش اخلاقی) بودند انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. بدین منظور، ابتدا چند بار خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های انتخاب شده در نهج‌البلاغه، با مبنای قرار دادن نظریه هوش اخلاقی بوربا بررسی و بازخوانی شدند. برای کسب اطمینان از اعتبار تجزیه و تحلیل نتایج، اقدامات مختلفی صورت گرفته است. به این صورت که ابتدا بعد از پیاده‌سازی اولیه، کدگذاری تحلیل‌ها انجام و مؤلفه‌های استخراج شده توسط هر کدام از کدگذاران بررسی شد. برای تعیین روایی، کدگذاری به وسیله سه محقق صورت گرفت و ضریب همبستگی بین آن‌ها از طریق ضریب کاپا^۱ ارزیابی شد اندازه توافقی کاپا ۷۵٪ با سطح معنی‌دار $p < 0/001$ به دست آمد. روش تحلیل داده‌ها به این صورت بود که اطلاعات موردنیاز به دست آمده از تحلیل قسمت‌های مشخص شده از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها در برگه ثبت اطلاعات ثبت شدند. کدگذاری در سه مرحله انجام شد: ۱- کدگذاری باز (شامل خواندن خط به خط خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها، استخراج مفاهیم و جملات اصلی در

1. Kappa

رابطه هوش اخلاقی تشکیل مقولات و طبقات اولیه). در مرحله کدگذاری باز به هر مفهوم موجود خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها در رابطه با هوش اخلاقی برچسب داده می‌شد و بر اساس ویژگی‌ها و ابعاد هر مفهوم، تعداد زیادی کدهای باز و خام پدیدار شدند. ۲- کدگذاری محوری (شامل طبقه‌بندی داده‌ها بر مبنای گفته‌های امام علی(ع)، مشخص کردن زیر طبقات، تشکیل طبقات نهایی) در مرحله کدگذاری محوری، هر تعداد از کدهایی که از نظر مفهوم و خصایص مرتبط با ویژگی‌های هوش اخلاقی بودند، گردآوری و به محوریت یک مقوله سازمان‌دهی شدند. بدین ترتیب، فرایند هوش اخلاقی از طریق تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها به کدها و زیر مقوله‌ها در کدگذاری باز انجام شد. در این مرحله به مرتبط کردن و دسته‌بندی آن‌ها حول محور موضوعات اصلی پرداخته شد. ۳- کدگذاری انتخابی (یکپارچه کردن مقولات برای ساخت نظری (کدگذاری انتخابی نیز با استفاده از انتخاب مفاهیم و موضوعاتی که در استخراج مضمون اصلی ویژگی‌های هوش اخلاقی به نظر می‌رسیدند، دنبال شد این مرحله با هدف یکپارچه‌سازی و پالایش داده‌ها، به منظور پدیداری مقوله‌های اصلی و نظریه انجام شد، به نحوی که در کدگذاری انتخابی تلاش شد انتخاب مقوله‌ها به گونه‌ای صورت پذیرد که مقوله اصلی استخراج شده مفاهیم اصلی پدید آمده در مراحل قبل را پوشش دهد؛ برای نمونه از ترکیب کدهای «قدرشناسی، خودسازی/ خیر فردی، خودکنترلی و وجدان» یک عنوان کلی به نام «بعد معنوی» شکل گرفت که به‌عنوان یکی از ابعاد هوش اخلاقی شناخته شد. در این مرحله برای نمایش بهتر، نتایج در قالب جدول ارائه شدند. این پژوهش پاسخگویی به سؤالات زیر را مورد بررسی قرار داده است: ۱- هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام علی(ع) چه تعریفی دارد و مؤلفه‌های آن کدام‌اند؟ ۲- مینا و اساس (پیش فرض) هوش اخلاقی از نظر امام علی براساس نهج‌البلاغه در مقایسه با نظریه هوش اخلاقی بوربا چیست؟

۳. یافته‌ها

جدول ۱: مؤلفه‌های هوش اخلاقی از نظر میلکه بوربا

مینا	مؤلفه‌ها	زیر مؤلفه‌ها
انسان محوری	همدلی	درک نگرانی‌های دیگران، توجه به ناراحتی، غمگینی، شادی و احساسات دیگران
	وجدان	ندای درونی برای تشخیص درست از غلط، چطور درست رفتار کردن، پذیرش خطا، رفتار کردن براساس مقررات، انجام کارهای درست
	خودکنترلی	خویشتن‌داری: مهار کردن فشار درونی و بیرونی مانند کنترل احساسات (خشم، عصبانیت و...)، مهار کردن پرخاشگری دیگران، صبور بودن
	احترام	رفتار مؤدبانه و با ملاحظه با دیگران مانند عذرخواهی کردن در صورت خطا، ببخشید گفتن، متشکرم.
	مهربانی	توجه نشان دادن به رفاه و احساسات دیگران
	تحمل (بردباری)	احترام به شأن و حقوق همه افراد حتی آن‌هایی که باورها و رفتارشان با ما فرق دارد
	انصاف	عادلانه و منطقی رفتار کردن

جدول ۲: مبنا و مؤلفه‌های هوش اخلاقی از نظر امام علی(ع)

مبنای اول	مبنای دوم	مؤلفه‌ها	زیر مؤلفه‌ها
مبنای اول	شناختی	تأملی	ژرف‌اندیشی، نگرستن به عیب خود، عبرت از حوادث، دوراندیشی، سنجش، دقت، آزمایش کردن، یادآوری آثار گذشتگان و پیامبران، اندازه‌گیری عملکرد، نگرستن در کارها، دریافت حکیمانه واقعیت‌ها، پند گرفتن از حوادث روزگار، پرسیدن، بینش زیرکانه، هوشمندانه به واقعیت‌ها نگرستن، فکر ژرف‌اندیشی، دانش عمیق و به حقیقت رسیدن
			دانش/عقل
	انسان‌محوری	قدرشناسی	شکرگزاری کردن، شکر نعمت‌های الهی، انجام حقوق الهی، اطاعت خدا، سپاس خدا، ستایش پروردگار، سپاسگزاری، سپاسگزاری در خوشی‌ها، شکر الهی.
		خودسازی/خیر فردی	نماز به‌جا آوردن، ترس از خدا در اسرار پنهانی، یقین داشتن، در فرمان خدا بودن، زنده کردن دل با یاد خدا، صفای باطن، سکوت کردن، تلاش و کوشش، دخالت نکردن در کار ناروا، پاکیزگی، قلب سالم، خیره نشدن به برق درخشنده دنیا، پاسخ ندادن به دعوت‌کننده دنیا، آزادسازی خود از اسارت دنیا، قدم برداشتن در جاده‌ی گمراهی، اصلاح امور خویش، فرمان دادن خود به ترس از خدا، پیروی از واجبات، سبک کردن بار گناه، مهیا ساختن خود برای آخرت، پارسایی، اصلاح نهان خود، نیکو کردن میان خود و خدا، زهد.
مبنای اول	معنوی	خودکنترلی	مسلط شدن بر نفس خود، رام کردن نفس سرکش، نگهبانی از نفس، حاکم شدن بر نفس خویش در هنگام خشم، عفت و پاک‌دامنی در برابر گناه، آلوده نشدن، کشتن هوای نفس با شمشیر عقل، ترک امور زودگذر، مبارزه با هواپرستی، جلوگیری از خودبرتربینی، ادب کردن نفس، کنترل شهوت، دوری از شکم‌بارگی، به‌کارگیری نفس در خوبی‌ها، فریب دادن نفس به عبادت، مجبور ساختن نفس به چیزی از روی اجبار، در اختیار گرفتن تندی زبان، اختیار نفس را در دست گرفتن،
		وجدان	نگهدارنده‌ی آبرو، پوشاندن عیب‌ها، بخشش یکدیگر، راه رفتن با تواضع و فروتنی، نیکو دوری کردن، آزار نرساندن به مردم، دروغ نگفتن، صداقت داشتن، دوری از تکبر و خودبزرگ‌بینی، راست‌گویی، ارائه کردن حق، به راه حق رفتن، پرهیز از دروغ زدگی،

<p>خوش رفتاری، شتاب نکردن، دست‌اندازی نکردن به اموال مردم، دوری از غفلت، پیمودن راه درست، پیروی از فرمان‌ها الهی، دوری از منت‌گذاری، دوری از امتیازخواهی در آنچه با مردم مساوی هستی، یاد خدا بودن، اعمال پسندیده انجام دادن، دوری کردن از ستم و سرکشی.</p>				
<p>زبان گویا، اصلاح میان مردم، دوستان بیشتر، مردم‌گرایی، زندگی کردن میان مردم با نیک‌نامی، آداب مسافرت با مردم، معاشرت با مردم، پیوستن به یکدیگر، نشستن در مجلس عمومی با مردم، گفتگو با دانشمندان، پیوند دوستی، ارتباط، شناخت گروه‌های مردمی.</p>	<p>روابط بین فردی</p>			
<p>سود رساندن به دیگران، تدبیر عمومی مردم، تأمین آسایش مردم، رهبری عمل صالح، هدایت کردن، امر به معروف و نهی از منکر، انجام کارهای خیر، حقوق مردم را پرداختن، ثمربخش بودن، یاری کردن مردم، به فریاد مردم رسیدن، خدمت به مردم، رحمت گسترده، ایمنی، به امور مردم رسیدگی کردن، آموزش دادن ناآگاهان، خشنود کردن عموم مردم، برقراری امنیت در کشور، آسان گرفتن بر مردم، اصلاح دادن بین مردم، نظم اجتماعی، پیشنهاد صلح.</p>	<p>خیر عمومی</p>	<p>اجتماعی</p>		
<p>عدل، عدالت (هر چیزی در جای خود)، اعتدال در دشمنی، اعتدال در پرداخت به امور خانواده، با انصاف بودن، روش عادلانه، اعتدال در دوستی، زیاده‌روی نکردن، اعتدال در قضاوت، اعتدال در بخشش و حساب‌رسی، حکومت دادگستر، اجرای عدالت، انصاف در معاملات، میانه‌روی، حق‌گرایی، به عدالت رفتار کردن، عدالت در قصاص، انصاف در روابط خود با مردم، رعایت انصاف با خدا و مردم، با مردم به تساوی رفتار کردن.</p>	<p>انصاف و عدالت</p>			
<p>دست بخشنده، نیکوکاری، کار نیک، فضل، نرم‌خو و فروتن، احسان، محبت کردن، نیکی به بازماندگان دیگران، رحمت، توجه به رفاه و بخشش در راه خدا، نرم‌خویی، صدقه دادن، مهربان بودن با مردم، انفاق در حدتوان، ب‌اهمه دوست و مهربان بودن، توجه به حقوق مردم.</p>	<p>مهربانی</p>			
<p>احترام به استاد، دوری از سخن درشت در برابر فرد آموزش‌دهنده، لاف و بلاغت نزدن در برابر افرادی که نیک سخنی را آموخت، دوری از عیب‌جویی دیگران، دوری از نگرستن به زشتی مردم، شناخت اقشار گوناگون اجتماع، توجه به هریک از اقشار، آزار ندادن همسایگان، ادب.</p>	<p>احترام</p>	<p>عاطفی</p>		
<p>آرام کردن مصیبت‌دیدگان، آرامش دادن، درک کردن، مراعات کردن افراد خسته، آنچه دوست نداری به تو نسبت ندهند درباره دیگران مگو، آنچه برای خود می‌پسندی برای دیگران پسند، ستم روا ندار آن‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود، آنچه برای دیگران زشت</p>	<p>همدلی</p>			

می‌پنداری برای خود نیز زشت بدان، نیکوکار باش آن‌گونه که دوست داری به تو نیکی شود.				
ارزش صبر و تحمل، بردباری و درنگ، تحمل مصیبت، شکیبایی در برابر بی‌خردی، حلم، حیا، دوری از بی‌تابی، تحمل سختی، صبر و انتظار، تحمل مشکلات، شکیبایی در برآورده کردن نیازها و رنج، تناسب بردباری با مصیبت	بردباری / صبر			
مسئولیت سرمایه‌داری، مسئولیت آگاهان، عهد، مسئولیت توانگری، مسئولیت در برابر نعمت‌ها، مسئولیت رهبری، وفاداری کردن، مسئول بودن در برابر مردم، انجام امور به‌صورت بی‌عیب و نقص، پذیرش مسئولیت در حد توان، وفاداری نسبت به حقوق مردم، پیمان بستن، وفای به عهد، بی‌تفاوت نبودن نسبت به مردم.	مسئولیت پذیری			
شادی در چهره، پنهان کردن اندوه در دل، سینه فراخ داشتن، خوش‌خلقی، گشاده‌روی با مردم در زمان دیدار و مجالس، خوش‌رویی، گشاده‌رو و خندان، رضایت دادن به‌روزی خدا، خوش‌بینی، افسوس گذشته را نخوردن، شوق و اشتیاق، شادمانی	گشاده‌رویی			

همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، هوش اخلاقی از دیدگاه امام علی(ع) براساس فرهنگ نهج‌البلاغه شامل بعدهای شناختی، معنوی، اجتماعی و عاطفی است که بدین شرح است:

الف) بعد شناختی

از نظر امام علی(ع) یکی از بعدهای هوش اخلاقی، **شناخت** است که دو زیرمؤلفه **تأملی و دانش/عقل** را در بر دارد. براساس دیدگاه امام علی بعد تأملی نقش مهمی در هوش اخلاقی دارد چرا که باعث می‌شود فرد امور مختلف زندگی را از زوایای گوناگون موردبررسی قرار داده و براساس آن دست به انتخاب رفتار مناسب بزند. برای نمونه، امام علی در نامه ۳۱ با دید تأملی به مسائل می‌نگرد؛ پسرم با بررسی تحولات ناگوار دنیا به نفس آگاهی‌بخش و از دگرگونی روزگار و زشتی‌های گردش شب و روز او را بترسان، تاریخ گذشتگان را بر او بنما و آنچه بر سر پیشینیان آمده است به یادش آور. در خطبه ۲۱۳ امام علی بیان می‌کنند: آیا شما در جای گذشتگان خود به سر نمی‌برید؟ که عمرشان از شما طولانی‌تر و آثارشان بادوام‌تر و آرزویشان درازتر و افرادشان بیش‌تر و لشکریانشان انبوه‌تر بودند؟ دنیا را چگونه پرستیدند؟ و آن را چگونه بر خود گزیدند؟ در دیار و آثار ویران رفتگان گردش کن و ببیندیش که آن‌ها چه کردند؟ از کجا کوچ کرده و در کجا فرود آمدند؟ براساس نظر امام علی، بعد علم / عقل برای هوش اخلاقی و به‌دنبال آن رفتار اخلاقی ضرورت دارد چرا که علم (دانش سودمند) و عقل (استدلال‌آوری) در کنار هم می‌توانند به فرد برای تشخیص راه درست کمک کنند. برای نمونه، در خطبه ۲۱۳، امام علی(ع) بیان می‌کنند: سپاس خداوندی که با تدبیر شگفتی‌آورش بر همه بینندگان آشکار و با بزرگی عزتش بر همه فکریهای اندیشمندان پنهان است، داناست نه آن‌که آگاهی او از جایی گرفته شده یا در حال فزونی باشد و یا از کسی فراگرفته باشد. اداره‌کننده سراسر نظام آفرینش است بی‌آنکه نیازی به فکر کردن یا اندیشه درونی

داشته باشد. در حکمت ۳۸ امام علی(ع) می‌فرماید: همانا ارزشمندترین بی‌نیازی عقل است و بزرگ‌ترین فقر بی‌خردی است. در خطبه ۱۹۳، امام علی(ع) بیان می‌کنند که پرهیزکاران قرآن را جزء به جزء و با تفکر و اندیشه می‌خوانند.

ب) بعد معنوی

بعد معنوی چهار زیر مؤلفه (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان) را شامل می‌شود. از نظر امام علی(ع)، قدرشناسی برای هر کاری ضرورت دارد زیرا که نقش مهمی در ایجاد احساس رضایت (رضایت خدا و رعایت انسانیت) ایفا می‌کند. برای نمونه، امام علی(ع) می‌فرماید: خدا را در برابر نعمت- هایش شکرگزارم (خطبه/۱۹۳) و سپاس خداوندی را سزاست که ستایش او در خلق آشکار و سپاهش پیروز و بزرگی او والا و بیکران است. خدا را برای نعمت‌های پی‌درپی و بخشش‌های بزرگش ستایش می‌کنم (خطبه/۱۹۱). خودسازی عامل بازدارنده در برابر تحریک‌های نامناسب است. برای نمونه، امام علی(ع) بیان می‌کند: پسر دلت را با اندرز نیکو کن، هوای نفس را با بی‌اعتنایی به حرام بمیران، جان را با یقین نیرومند کن و با نور حکمت روشنائی‌بخش و با یاد مرگ آرام کن، به ناپودی از او اعتراف گیر (نامه/۳۱). دست نیافتن به گناه نوعی عصمت است (حکمت/۲۴۵). به تقوا و ترس از خدا روی آورید که رشته آن استوار و دستگیره آن محکم و قله آن پناهگاهی مطمئن می‌باشد. قبل از فرا رسیدن مرگ خود را برای پیش‌آمدهای آن آماده‌سازید (خطبه/۱۹۰). خودکنترلی یا خویشنداری از نظر امام علی(ع) فرد را در برابر فشارهای نامناسب بیرونی و درونی مقاوم می‌سازد و زمینه را برای رفتار اخلاقی نسبت به خود و دیگران فراهم می‌کند. برای نمونه، برابر دنیا خویشندار و برابر آخرت دلباخته باشید (خطبه/۱۹۱). ای مالک هوای نفس را در اختیار گیر و از آنچه حلال نیست خویشنداری کن، زیرا بخل ورزیدن به نفس خویش، آن است که در آنچه دوست دارد و یا برای او ناخوشایند است راه انصاف پیمایی (نامه/۵۳). وجدان به‌عنوان یکی دیگر از مؤلفه‌های هوش اخلاقی فرد را نسبت به امور درست و نادرست آشنا می‌سازد و فرد را به انجام امور درست ترغیب می‌کند. تاج تواضع و فروتنی را بر سر نهید و تکبر و خودپسندی را زیر پا بگذارید و حلقه‌های زنجیر خودبزرگ‌بینی را از گردن باز کنید و تواضع و فروتنی را سنگر میان خود و شیطان و لشکریانش قرار دهید و شما همانند قابیل نباشید که بر برادرش تکبر کرد (خطبه/۱۹۲).

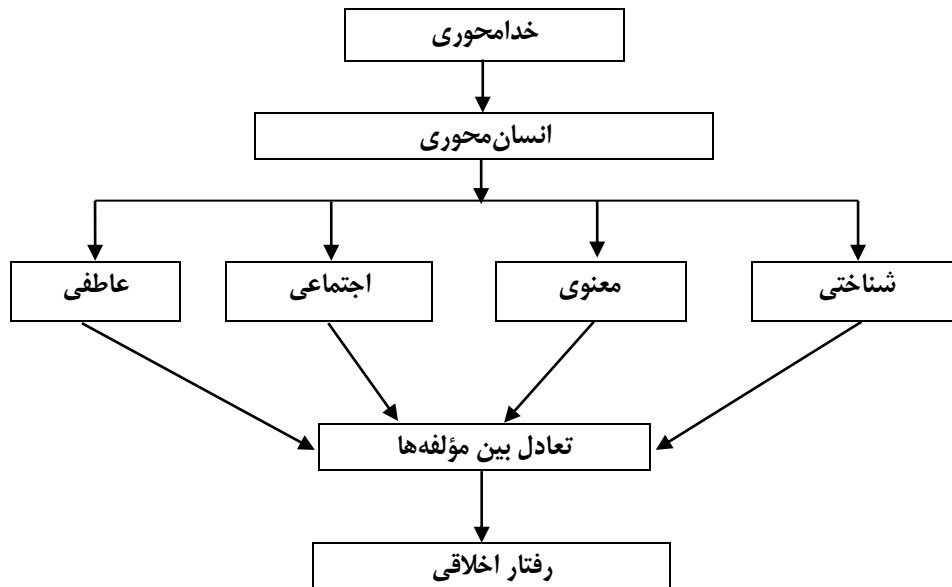
ج) بعد اجتماعی

بعد اجتماعی هوش اخلاقی سه زیر مؤلفه دارد: **روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف و عدالت**. از نظر امام علی(ع) روابط بین فردی در اجتماع، افراد را قادر می‌سازد تا با شرایط گوناگون زندگی آشنا شده و اینکه ارتباط منجر به تعلق اجتماعی شده و افراد را یکدیگر پیوند می‌دهد و می‌تواند نقش مهمی در آماده‌سازی افراد برای سازگاری با جوامع گوناگون فراهم آورد. برای نمونه، همانا مردم بصره با ما پیوند خویشاوندی و قرابت و نزدیکی دارند که صلح‌رحم و پیوند با آنان پاداش و گسستن پیوند با آنان کیفر الهی دارد (نامه/۱۸). خیر عمومی به این امر اشاره دارد که هر کاری که انجام می‌گیرد باید نفع و سود زیادی برای اکثر افراد اجتماع فراهم کند نه این‌که فقط قشر محدودی از جامعه را در برگیرد و مصلحت همه افراد جامعه را در نظر بگیرد. برای نمونه، با مردم به نیکی رفتار کن و گره وحشت را از دل‌های آنان

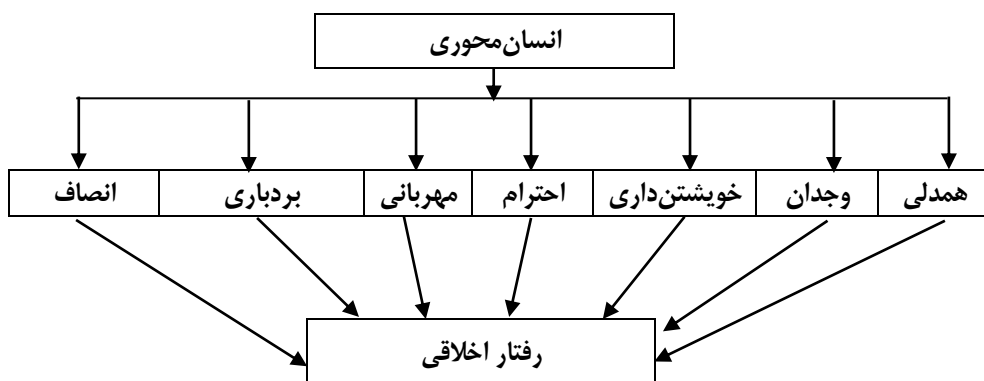
بگشای (نامه/۱۸). همچنین از نگاه امام علی(ع) برقراری عدالت در جامعه منجر به رشد استعداد‌های افراد قشرهای گوناگون شده و توسعه جامعه را در بر دارد و عدالت در تمام ابعاد زندگی ضرورت دارد چرا که از نظر امام علی(ع) عدالت، هر چیزی را در جای خود می‌نهد، درحالی‌که بخشش آن را از جای خود خارج می‌سازد، عدالت تدبیر عمومی مردم است، درحالی‌که بخشش گروه خاصی را شامل است، پس عدالت شریف‌تر و برتر است (حکمت/۴۳۷). امام علی(ع) در نامه به یکی از فرمانداران در فارس ایران بیان می‌کنند که در نزدیک شدن و دور شدن از مردم با اعتدال و میانه‌روی رفتار کن (نامه/۱۹). ای فرزندان عبدالمطلب: مبادا پس از من دست به خون مسلمین فرو برید و بگویید، امیرالمؤمنان کشته شد، بدانید جز کشته‌ی من کسی دیگر نباید کشته شود. درست بنگرید اگر من از ضربت او مردم، او را تنها یک ضربت بزیند و دست‌وپا و دیگر اعضای او را مبرید (نامه/۴۷؛ اجرای عدالت در قصاص).

د) بعد عاطفی

بعد عاطفی به‌عنوان یکی از ابعاد هوش اخلاقی دارای شش زیر مؤلفه است مانند **مهربانی، احترام، همدلی، بردباری / صبر، مسؤلیت‌پذیری و گشاده‌رویی**. براساس نظر امام علی(ع) افرادی که از نظر بعد عاطفه تعادل دارند می‌توانند در موقعیت‌های مختلف در برابر محرک‌ها واکنش مناسب بروز دهند و رفتارهای اخلاقی موردنظر را نشان دهند. برای نمونه، در نامه ۳۱ امام علی به همدلی اشاره می‌کنند: ای پسر من خود را میزان میان خود و دیگران قرار ده، پس آنچه را برای خود دوست داری برای دیگران نیز دوست بدار و آنچه برای خود نمی‌پسندی، برای دیگران مپسند، ستم روا مدار، آن‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود، نیکوکار باش آن‌گونه که دوست داری به تو نیکی کنند و آنچه را برای دیگران زشت می‌داری برای خود نیز زشت بشمار و چیزی را برای مردم رضایت بده که برای خود می‌پسندی، آنچه را دوست نداری به تو نسبت دهند، درباره دیگران مگو. چشم از سختی خوار و خاشاک و رنج‌ها فرو بند تا همواره خشنود باشی (حکمت/۲۱۳) اشاره به تحمل مشکلات دارد. بردباری و درنگ هم آهنگ‌اند و نتیجه آن بلندهمتی است (حکمت/۴۶۰)، خدای سبحان فرمود: بخشش میان خود را فراموش نکنید (حکمت/۴۶۸). امام علی(ع) در حکمت ۴۷۸ فرمودند: خدا از مردم نادان عهد نگرفت که بیاموزند تا آنکه از دانایان عهد گرفت که آموزش دهند (مسؤلیت آگاهان). با مردم، به هنگام دیدار و در مجالس رسمی و در مقام داوری، گشاده‌رو باش و از خشم بپرهیز (نامه/۷۶). در حکمت ۴۱۱، امام علی به امر احترام اشاره می‌کنند؛ با آن کس که تو را سخن آموخت به درستی سخن مگو و با کسی که راه نیکو سخن گفتن، به تو آموخت لاف بلاغت مزن.

نمودار شماره ۱: مبنا و مؤلفه‌های هوش اخلاقی براساس نظر امام علی (ع)

نمودار شماره ۲: مبنا و مؤلفه‌های هوش اخلاقی براساس نظر بوريا

۴. بحث

در رابطه با این سؤال پژوهش مبنی بر اینکه هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام علی(ع) چه تعریفی دارد و مؤلفه‌های آن کدام‌اند؟ نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل محتوا نشان داد که هوش اخلاقی براساس فرهنگ نهج‌البلاغه دارای ۴ بعد است مانند بعد شناختی (تأملی، دانش/عقل)، بعد معنوی (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان)، بعد اجتماعی (روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف/عدالت) و بعد عاطفه (مهربانی، احترام، همدلی، بردباری / صبر، مسؤلیت پذیری و گشاده‌رویی). درحالی‌که بوريا (۲۰۰۵) نشان

داد که هوش اخلاقی شامل هفت مؤلفه‌ی همدلی، وجدان، خودکنترلی (خویش‌داری)، احترام، مهربانی، تحمل و انصاف می‌باشد. همچنین نیک و کیل (کلرکن^۱، ۲۰۰۹: ۶۶) بیان می‌کنند که هوش اخلاقی ۴ عامل درستکاری، مسؤلیت‌پذیری، دلسوزی و بخشش را در برمی‌گیرد. مارتین و اسلوان^۲ (۲۰۰۸: ۳۸) هوش اخلاقی را بیانگر اعتقاد عمیق به آموزه‌ها و ارزش‌هایی می‌دانند که همه افکار و فعالیت‌های فرد را هدایت و جهت‌دهی می‌کند. در رابطه با بعد شناختی می‌توان بیان کرد که شناخت به فرایندهایی مانند توجه، به یادسپاری، درک پدیده‌ها، بازآفرینی و مرور، تعبیر و تفسیر، پردازش پدیده‌ها، قضاوت و تصمیم‌گیری اشاره دارد. آردلت (۲۰۰۳) معتقد است که بعد شناختی توانایی درک دنیا و تمایل برای دانستن حقیقت است، فهم معنای مهم و عمیق پدیده‌ها و رویدادها به‌ویژه در یک نگاه درون فردی و بین فردی. همچنین بعد شناختی شامل برخورداری از دانشی است درباره جنبه‌های مثبت و منفی طبیعت انسان و پذیرش آن‌ها و اذعان داشتن به محدودیت ذاتی دانش و پیش‌بینی‌ناپذیری و عدم قطعیت زندگی (برگسماو آردلت، ۲۰۱۲: ۴۸۴). در نگاه فلاسفه اسلامی، عقل در لغت به معنای درک کردن و فهمیدن آگاهانه است و قوه‌ای است که به‌وسیله آن انسان به حقایق اشیاء آگاهی می‌یابد (یدالله‌پور و فاضلی، ۱۳۹۳: ۵۱). از این رو می‌توان بیان کرد که بعد شناختی هوش اخلاقی از نظر امام علی(ع) با دو زیر مؤلفه دانش/عقل و تأملی به فرد این امکان را می‌دهد که در مورد امور زندگی کسب دانش کرده و به تفکر و تعقل بپردازد (علم/عقل) و امور را از زوایای گوناگون موردبررسی قرار دهد (تأملی) و به رفتار اخلاقی مناسب در رابطه با خود و دیگران بپردازد. براین اساس هرچه شناخت‌های افراد در مورد انسان و خدا درست پایه‌ریزی شود به تبع آن رفتارهای مناسب بروز خواهد کرد و زمینه برای رشد و کمال انسان فراهم می‌شود. در رابطه با بعد معنوی می‌توان بیان کرد که بعد معنوی به ارتباط انسان با خدا، اطاعت از خدا، معاد گرایی، یاد خدا، رضایت خدا اشاره دارد. از نظر امام علی(ع) بعد معنوی هوش اخلاقی (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان) باعث می‌شود تا افراد با ملاک قرار دادن خدا (خدامحوری) به‌عنوان معیار سنجش به رفتار اخلاقی بپردازند. مبنی بر اینکه درستی و نادرستی امور را براساس معیار و هدف غایی (رضایت خدا) موردبررسی قرار می‌دهند. به عقیده پیترسون و سلیگمن (۲۰۰۴) معنویت یعنی عقیده راسخ در مورد وجود هدفی والا در زندگی و معنای جهان، دانستن جایی که فرد در یک ساختار بزرگ‌تر جای می‌گیرد و داشتن اعتقاداتی درباره معنی زندگی که به فرد آرامش می‌بخشد. از این رو افرادی که بعد معنوی در آن‌ها رشد کرده به خودسازی برای رسیدن به کمال پرداخته و خود را از لغزش در برابر امور بی‌ارزش کنترل کرده و در برابر خدا و دیگران قدرشناس هستند. در رابطه با قدرشناسی پیترسون و سلیگمن (۲۰۰۴) سپاسگزاری^۳ را آگاهی داشتن و ممنون بودن از چیزهای خوبی که در زندگی اتفاق می‌افتد و صرف زمان برای بیان سپاسگزاری تعریف می‌کنند. در رابطه با بعد اجتماعی هوش اخلاقی می‌توان بیان کرد که بعد اجتماعی (روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف/عدالت) به‌عنوان یک نیروی محرکه عمل

1. Clarken, H.

2. Martin, Sloan

3. gratitude

کرده به نحوی که باعث می‌شود که افراد با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و نسبت به هم احساس تعلق کنند و در روابطشان براساس انصاف/ عدالت و خیرخواهی رفتار کنند. این بعد اجتماعی هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام علی(ع) زمینه را برای رشد افراد به سمت اخلاق فرا قراردادی بر اساس اصول جهانی فراهم می‌کند زیرا طبق دیدگاه کلبرگ، این مرحله همان عدالت است که باعث می‌شود انسان‌ها قابلیت این را پیدا کنند که خود را هم با معیارهای اجتماعی مطابقت دهند و هم با آرمان‌های درونی شده انسانی خویش (عباس‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۶). در رابطه با بعد عاطفی (مهربانی، احترام، همدلی، بردباری / صبر، مسؤلیت پذیری و گشاده‌رویی) هوش اخلاقی براساس دیدگاه امام علی(ع) می‌توان بیان کرد که بعد عاطفی به افراد این امکان را می‌دهد که به تنظیم هیجانات {تنظیم هیجانی شامل حساسیت دقیق و موشکافانه نسبت به ترکیب‌های پیچیده عواطف انسانی است (وبستر، ۲۰۰۳)} خود پرداخته و بین آن‌ها تعادل برقرار کرده و در نتیجه رفتار اخلاقی از خود نشان دهند. طبق دیدگاه آردلت (۲۰۰۳) بعد عاطفی شامل وجود هیجانات مثبت نسبت به دیگران و رفتارهای دلسوزانه و همدلانه با آن‌ها است و نیز عدم وجود بی‌تفاوتی و هیجانات و رفتارهای منفی نسبت به دیگران است. گلوک و بلوک (۲۰۱۴) تنظیم هیجان را به معنای فهم صحیح هیجانات خود و دیگران و مدیریت آن‌ها متناسب با موقعیت تعریف می‌کنند. بر این اساس طبق دیدگاه امام علی(ع) می‌توان گفت که بعد عاطفی هوش اخلاقی به‌عنوان یک عامل کنترل‌کننده هیجانات در زمان بروز رفتار عمل کرده و به فرد کمک می‌کند تا رفتارهای مناسب را مانند مهربانی، همدلی، صبر و بردباری، مسؤلیت‌پذیری و گشاده‌روی نشان دهد.

در راستای این یافته که هوش اخلاقی از نظر امام علی(ع) شامل بعد شناختی (تأملی، دانش/عقل)، بعد معنوی (قدرشناسی، خودسازی، خودکنترلی و وجدان)، بعد اجتماعی (روابط بین فردی، خیر عمومی، انصاف/عدالت) و بعد عاطفی (مهربانی، احترام، همدلی، بردباری / صبر، مسؤلیت‌پذیری و گشاده‌رویی) می‌باشد می‌توان به همسویی برخی پژوهش‌ها اشاره کرد. برای نمونه، شعبانلو، بهروزی، شهینی بیلاق، صفایی مقدم (۱۳۹۷) در پژوهشی نشان دادند که در نظریه هوش اخلاقی حضرت علی (ع)، سه بعد الهی، درون‌فردی و برون‌فردی مشاهده می‌شود. مؤلفه‌های هوش اخلاقی در بعد الهی شامل: تقوای الهی، عدم دنیاگرایی، یقین، اخلاص و سپاسگزاری؛ در بعد درون‌فردی شامل: خردورزی، تواضع و فروتنی، عفت و حیا، صداقت، صبر و شکیبایی و در بعد برون‌فردی شامل: محبت و احترام، همدلی، عدالت و انصاف، ایثار و از خودگذشتگی، بخشش و وفای به عهد هستند. مختاری‌پور و سیادت (۱۳۸۸) در پژوهش خود با توجه به سخنان قرآن کریم و امامان معصوم اصول هوش اخلاقی را هوشیاری، توجه و احترام، خودکنترلی، مهربانی، انصاف گزارش کردند. همچنین نشان دادند که از بین چهار اصل هوش اخلاقی مطرح شده توسط لینک و کیل (۲۰۰۵)، سه اصل درست‌کاری، مسؤلیت‌پذیری و بخشش بیش‌تر مورد توجه است. فراهانی و اشرافی (۱۳۹۳: ۶۷) در پژوهشی بیان کردند که اصول اخلاقی مطرح در نهج‌البلاغه شامل اصل احترام، اصل آزادی، اصل انصاف، اصل وفای به عهد، اصل امانت، اصل صداقت، اصل مسؤلیت‌پذیری، اصل نقادی و انتقادپذیری، اصل مدارا و سعه‌ی صدر، اصل قانون‌مداری، اصل اعتدال و

اصل رازداری می‌باشد. قنبری و کریمی (۱۳۹۵) در پژوهشی بیان کردند که مؤلفه‌های هوش معنوی در نهج‌البلاغه براساس گفته‌های امام علی(ع) شامل خودآگاهی، خودانگیختگی، ارزش محوری و چشم‌انداز محوری، کل‌نگری، دگرخواهی، استقبال از تفاوت‌ها، استقلال رأی، تواضع و فروتنی، تمایل به طرح چراهای بنیادی، توانایی تغییر چارچوب‌های ذهنی، استفاده مثبت از مشکلات و چالش‌ها و احساس رسالت می‌باشد. فرهادی نژاد و خانی (۱۳۹۷) مؤلفه‌های هوش اخلاقی در پرتو اندیشه‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه را داشتن معنا در زندگی، آخرت اندیشی و باور به نظارت مستمر الهی برشمردند. اسماعیلی و یزدانی (۱۳۹۶) فضائل اخلاقی از منظر نهج‌البلاغه را «تعالی» و «خویش‌داری»، «انسانیت»، «عدالت»، «خرد» و «شجاعت» بیان کردند.

نتایج حاصل از تحلیل محتوا در پاسخگویی به این سؤال که مبنا و اساس (پیش‌فرض) هوش اخلاقی از نظر امام علی براساس نهج‌البلاغه در مقایسه با نظریه‌ی هوش اخلاقی بوربا چیست؟ بیانگر آن است که از نظر امام علی مبنا و اساس هوش اخلاقی خدامحوری و انسان‌محوری است مبنی بر اینکه افراد دارای هوش اخلاقی چه در روابط اجتماعی و چه در تنهایی خود براساس ملاک خدامحوری و در مرحله بعد انسان‌محوری، رفتار اخلاقی نشان می‌دهند. درحالی‌که اساس هوش اخلاقی از نظر بوربا انسان‌محوری است یعنی افراد با هوش اخلاقی مبنای رفتار اخلاقی‌شان انسان‌محوری است. در این راستا تحقیقی جهت همسویی با یافته‌های پژوهش حاضر یافت نشد. هرچند که اسماعیلی و یزدانی (۱۳۹۶: ۱۴۹) در پژوهشی با عنوان مطالعه تطبیقی «فضایل اخلاقی شش‌گانه» در روانشناسی مثبت و نهج‌البلاغه نشان دادند که نگرش روانشناسی مثبت انسان‌محور است و به بهزیستی فردی و اجتماعی توجه می‌کند، اما نگرش نهج‌البلاغه، خدامحور است و به تعالی روح و ارتباط با خدا و فضایل اخلاقی توجه می‌کند. با توجه به نتایج حاصل از پژوهش می‌توان بیان کرد که بررسی و شناسایی پیش‌فرض‌ها و مبانی نظری دیدگاه‌ها اهمیت زیادی دارد چرا که جهت‌گیری کلی نظریه‌ها با مبانی انسان‌شناختی نظریه‌پرداز کمال سازگاری را دارد (واعظی، ۱۳۹۰: ۱۶) مبنی بر اینکه اگر پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی در نظریه‌ها خدامحوری و انسانیت محوری باشد، راهکارهایی که برای حل مسائل جامعه بشری ارائه می‌شوند می‌توانند به سوق دادن انسان به سمت قرب الهی که نهایت کمال است منجر شود.

۵. نتیجه‌گیری

براساس نتایج حاصل از تحلیل محتوا در پژوهش حاضر، می‌توان گفت که بین نظریه‌ی هوش اخلاقی امام علی(ع) بر اساس فرهنگ نهج‌البلاغه و نظریه‌ی هوش اخلاقی بوربا در زمینه‌هایی مانند همدلی، وجدان، خودکنترلی، احترام، مهربانی، تحمل (بردباری) و انصاف شباهت وجود دارد، درحالی‌که در نظریه‌ی هوش اخلاقی امام علی(ع)، هوش اخلاقی چیزی بیش از این مؤلفه‌ها می‌باشد و ابعادی مانند بعد شناختی، اجتماعی، عاطفی و معنوی را در بردارد. از نظر بوربا این مؤلفه‌ها (همدلی، وجدان، خودکنترلی، احترام، مهربانی، تحمل و انصاف) منجر به رفتار مناسب و اخلاقی از سوی فرد می‌شوند؛ اما براساس نتایج

حاصل از تحلیل محتوا، از نظر امام علی (ع)، وجود ابعاد شناختی، معنوی، اجتماعی و عاطفی هوش اخلاقی برای رفتار اخلاقی ضرورت دارد. این یافته نشان می‌دهد که هوش اخلاقی دارای فرایندهای شناختی، عاطفی، اجتماعی و معنوی می‌باشد که به‌عنوان نیروی محرکه به فرد در شناسایی و انتخاب رفتار مناسب کمک می‌کنند. همچنین بین مبنا و پیش‌فرض‌های نظری هوش اخلاقی از سوی امام علی (ع) براساس فرهنگ نهج‌البلاغه و بوربا در زمینه انسانیت محوری شباهت وجود دارد اما در نظریه‌ی هوش اخلاقی امام علی (ع) چیزی فراتر از انسانیت محوری مطرح است که آن خدامحوری (ارتباط با خدا) می‌باشد؛ یعنی دو ملاک خدامحوری و انسانیت محوری مبنای نظری هوش اخلاقی از نظر امام علی (ع) را تشکیل می‌دهد. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که مسأله پیش‌فرض‌ها و مبانی نظری نظریه‌پردازان در نوع نگاهشان به انسان و خدا نقش مهمی در راهبردها و نظریاتی که در باب انسان مطرح می‌کنند دارند.

منابع

- ارشاد حسینی، هادی؛ میر دریکوندی، رحیم؛ احمدی، محمدرضا. (۱۳۹۴). «هوش اخلاقی و ساخت آزمون اولیه آن براساس منابع اسلامی». **اسلام و پژوهش های روان شناختی**، سال ۱، شماره ۳، ۷-۲۶.
- اسماعیلی، مریم؛ یزدانی، محمد. (۱۳۹۶). «فضائل اخلاقی شش گانه» مطالعه تطبیقی «نهج البلاغه» و «روان-شناسی مثبت». **دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اسلام و روانشناسی**، سال ۱۱، شماره ۲۰، ۱۴۹-۱۷۵.
- انصاری شهیدی، مجتبی؛ تات، مریم؛ بدری زاده افسانه؛ ملکی، سهیلا. (۱۳۹۷). «نقش هوش اخلاقی و ارزش حرفه‌ای در پیش‌بینی تاب‌آوری پرستاران». **فصلنامه دانشگاه علوم پزشکی لرستان**، دوره ۲۰، شماره ۳، ۴۸-۵۸.
- آهنگری، فرشته. (۱۳۸۶). «پیشینه و بنیادهای اخلاق در ایران و جهان». **فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری**، شماره ۳ و ۴، ۱۱-۲۲.
- بهرامی، محمدامین؛ اصمی، مریم؛ فاتح پناه، آزاده؛ دهقانی تفتی، عارفه؛ احمدی تهرانی، غلامرضا. (۱۳۹۱). «سطح هوش اخلاقی اعضای هیئت علمی و کارکنان دانشگاه علوم پزشکی یزد». **اخلاق و تاریخ پزشکی**، دوره پنجم، شماره ۶، ۲۷-۳۲.
- پورجمشیدی، مریم؛ بهشتی‌راد، رقیه. (۱۳۹۴). «تأثیر هوش اخلاقی و سلامت روان بر شادکامی دانشجویان». **پژوهشنامه روانشناسی سلامت**، سال ۱، شماره ۴، ۵۵-۶۶.
- تاجیکی، شهربانو؛ وارث، مهدی. (۱۳۹۶). بررسی رابطه هوش اخلاقی با کیفیت زندگی کاری و رشد حرفه‌ای معلمان ابتدایی شهر شیراز. **کنفرانس بین‌المللی (دانشگاه شیراز)**، شماره ۱۶، ۱-۱۱.
- ثابت، عباس؛ فیلی، اردلان؛ پویا، علی‌رضا؛ مجیدی، امیرارسلان. (۱۳۹۶). «ارائه مدل پیش‌بین رعایت اخلاق پژوهش در بین دانشجویان». **فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری**، سال ۱۲، شماره ۴، ۱-۹.
- ثابت، مهرداد؛ دلاور، علی؛ پاشاشریفی، حسن؛ خوشنویسان، زهرا. (۱۳۹۴). ساخت و رواسازی مقیاس رفتار اخلاقی. **فصلنامه روانشناسی تربیتی**، سال ۳، شماره ۳، ۲۷-۳۷.
- ثقه‌الاسلام، طاهره؛ رضایی، امیدوار؛ خوشکار، علی؛ موسوی، مریم السادات. (۱۳۸۷). «رشد اخلاق در انسان از دیدگاه دانشمندان اسلامی و روانشناسان جدید». **فصلنامه اخلاق پزشکی**، سال دوم، شماره سوم، ۱۴۱-۱۵۵.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۰). **ترجمه و تفسیر نهج البلاغه**. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خالقی، نرگس؛ چناری، میهن. (۱۳۹۴). «رابطه هوش اخلاقی با نوع‌دوستی». **فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری**، سال ۱۰، شماره ۴، ۵۵-۶۴.
- رحیمی، حمید؛ مدنی، سید احمد؛ محمدیان، آسیه. (۱۳۹۴). «بررسی رابطه بین هوش اخلاقی و سرمایه اجتماعی با مسئولیت‌پذیری دانشجویان (مورد مطالعه: دانشگاه کاشان)». **فرهنگ در دانشگاه اسلامی**، شماره ۴، ۱۰۱-۱۰۵.

- شعبانلو، کریم سعید؛ بهروزی، ناصر؛ شهنی بیلاق، منیجه؛ صفایی مقدم، مسعود. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی نظریه هوش اخلاقی حضرت علی(ع) در نهج البلاغه با نظریه فضیلت‌های اخلاقی مشترک ادیان (دالسگارد، پیترسون و سلیگمن) و اصول هوش اخلاقی (لنیک و کیل)». **فرهنگ در دانشگاه اسلامی**. سال ۸، شماره ۴، ۵۴۷-۵۷۴.
- فراهانی، محسن فرمهبینی؛ اشرفی، فاطمه. (۱۳۹۳). «اصول اخلاق حرفه‌ای در نهج البلاغه. پژوهشنامه علوی». **پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**، سال پنجم، شماره اول، ۶۷-۸۶.
- فرهادی‌نژاد، محسن؛ خانی، فاطمه. (۱۳۹۷). «مطالعه مؤلفه‌های هوش اخلاقی در پرتو اندیشه‌های امام علی(ع) در نهج البلاغه». **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**. سال ۶، شماره ۲۴، ۵۱-۷۰.
- فرهود، داریوش. (۱۳۸۶). «مروری بر تاریخچه اخلاق همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون». **فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری**. شماره ۱ و ۲، ۱-۶.
- فریدونی، محمد؛ دهقانی، مرضیه؛ شیخ‌زاده، مصطفی. (۱۳۹۲). «بررسی رابطه بین سطح هوش اخلاقی اعضای هیأت علمی دانشگاه ارومیه با شیوه تدریس آنان در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱». **مجله دانشکده پرستاری و مامایی ارومیه**، دوره و شماره ۱۱، ۸۵۴-۸۶۲.
- قنبری، سیروس؛ کریمی، ایمان. (۱۳۹۵). «مؤلفه‌های هوش معنوی در نهج البلاغه». **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال ۴ شماره ۳، ۹۹-۱۱۹.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). «اخلاق و حقوق». **مجله اخلاق در علوم و فناوری**. شماره ۱ و ۲، ۸۵-۸۸.
- محقق، حسین؛ صحابت انور، سعید. (۱۳۹۵). روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی(ع) در نهج البلاغه. **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال ۵، شماره ۸۱، ۱۵-۳۰.
- مختاری‌پور، مرضیه؛ سیادت، سید علی. (۱۳۸۸). «بررسی مقایسه‌ای ابعاد هوش اخلاقی از دیدگاه دانشمندان با قرآن کریم و ائمه معصومین». **دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات اسلام و روان‌شناسی**، سال ۳، شماره ۴، ۹۷-۱۱۸.
- واعظی، احمد. (۱۳۹۰). **انسان از دیدگاه اسلام**. ناشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- یدالله‌پور، محمدهادی؛ فاضلی کبریا، مهناز. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی مفهوم هوش معنوی از منظر روانشناسی و اسلام». **دانشگاه علوم پزشکی بابل**، «نشریه اسلام و سلامت»، دوره ۱، شماره ۱، ۵۷-۴۸.
- یوسفی، پونه؛ حشمتی، حسین. (۱۳۹۴). «هوش اخلاقی و جایگاه این مفهوم در حرفه پرستاری». **مجله راهبردهای توسعه در آموزش پزشکی**، دوره ۲، شماره ۲، ۷۳-۶۵.
- Ardel, M. (2003). "Empirical Assessment of a Three-Dimensional Wisdom Scale". **Research on Aging**, 25(3), 275-324.
- Baling R. (2012). "Surveyor's Perspectives on Ethics in Organizational Culture. Engineering", **Construction an Architectural Management**, 11(4), 34-44.
- Borba, M. (2005). **The Step-by-step Plan to Building Moral Intelligence**. New York: Jossey-Bass.

- Clarcken, H. (2009). **Moral intelligence in the schools, Paper presented at the annual meeting of the Michigan Academy of Sciences, Arts and Letters Wayne State University, p: 1-9**, Available at: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED508485.pdf>
- Flite CA, Harman LB. (2013). "Code of Ethics: Principles for Ethical Leadership". **Perspectives in Health Information Management**, 10, 1-11.
- Gluck, J. & Bluck, S. (2014). **The MORE Life Experience Model: A Theory of the Development of Personal Wisdom**. In M. Ferrari & N. M. Weststrate (Eds.), *the Scientific Study of Personal Wisdom*. (pp. 264–295). New York: Springer.
- Khademi, M., Ghasemian, D., Hassanzadeh R. (2014). "The Relationship of Psychological Resilience and Moral Intelligence with Psychological Well-Being in the Employees of Iranian National Tax". **Administration International: Journal of Basic Sciences & Applied Research**, 3(8), 481-484. (In Persian)
- Lennick, D & Kiel, F. (2005). **Moral intelligence: The key to enhancing business performance and leadership success**, Wharton School Publishing, An imprint of Pearson Education.
- Martin, D. E. & Sloan I. R. (2008). "Plagiarism, integrity, and workplace deviance: a criterion study". **Ethics Behav**, 19: 36-51.
- Mirkamali, SM., Vaezi, M., Tabar, MS. (2014). "The Relationship between Moral Intelligence and Team Leadership in Acecr of University of Tehran". **Kuwait Chapter of the Arabian Journal of Business and Management Review**, 3(12), 120-92.
- Ngammuk, P. (2011). **A study of and fundamental moral characteristics among Thai undergraduate students**, Hawaii International Conference on Education 9th Annual Conference January, 4-7.
- Onwuegbuzie, AJ. Collins, KMT. (2007). "A typology of mixed methods sampling designs in social science research". **Qualitative Report**, 12(2), 281-316.
- Webster, J. D. (2003). "An Exploratory Analysis of a Self-Assessed Wisdom Scale". **Journal of Adult Development**, 10(1), 13-22.
- Wittmer, D. P. (2010). **Behavioral ethics in business organizations: What the research teaches us**.58-69.